

पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तयोः भाषावैज्ञानिकमूल्याङ्कनम्

अर्पिता राना¹, डॉ. रेणु सिंह²

¹शोधार्थी पीएच.डी., संस्कृत विभाग,

²शोध निर्देशक, संस्कृत विभाग,

मानसरोवर ग्लोबल विश्वविद्यालय सीहोर

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21825257>

सारांशः

भारतीयव्याकरणपरम्परा विश्वस्य प्राचीनतमासु वैज्ञानिकपरम्परासु अन्यतमा परिगण्यते। अस्याः परम्परायाः मूलाधारः महर्षिपाणिनिविरचिता *अष्टाध्यायी* अस्ति, या भाषासंरचनायाः, शब्दनिर्माणस्य, वाक्यविन्यासस्य, अर्थसम्बन्धस्य च अत्यन्तं सूक्ष्मं वैज्ञानिकं निरूपणं करोति। परवर्तीषु व्याकरणेषु आचार्यहेमचन्द्रस्य *सिद्धहेमशब्दानुशासनम्* विशेषमहत्त्वमधिगच्छति, यतो हि तेन पाणिनीयपरम्परायाः मूलसिद्धान्तान् स्वीकृत्य तेषां व्यवहारोपयोगी, शिक्षणसुलभः तथा भाषासमन्वयात्मकः विकासः कृतः। समासः तथा कारकसिद्धान्तः उभयग्रन्थयोः प्रमुखौ विषयौ स्तः, याभ्यां भाषायाः संरचना, अर्थव्यवस्था तथा वाक्यविन्यासः वैज्ञानिकरूपेण व्यवस्थितो भवति। प्रस्तुते शोधपत्रे पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तानां तुलनात्मकं भाषावैज्ञानिकं च मूल्याङ्कनं कृतम्। अत्र उभयाचार्ययोः सिद्धान्तानां साम्यवैषम्यं, संरचनात्मकविशेषताः, अर्थसम्बन्धः, भाषिकप्रयोजनम् तथा आधुनिकभाषाविज्ञानस्य परिप्रेक्ष्ये तेषां प्रासङ्गिकता सम्यग्विश्लेषिता। अध्ययनात् ज्ञायते यत् पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तौ भारतीयव्याकरणपरम्परायाः वैज्ञानिकगौरवं सुदृढयतः तथा आधुनिकभाषाविज्ञानस्य विविधेषु क्षेत्रेषु अद्यापि अनुसन्धानस्य महत्त्वपूर्णधारत्वेन प्रतिष्ठेते। अतः एतयोः व्याकरणपरम्परयोः तुलनात्मकमध्ययनं न केवलं परम्परागतव्याकरणबोधाय, अपितु भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तमुपयोगि तथा समसामयिकमिति निष्पद्यते।

कुंजीशब्दाः

पाणिनिः, हेमचन्द्राचार्यः, अष्टाध्यायी, सिद्धहेमशब्दानुशासनम्, समासः, कारकम्, भाषाविज्ञानम्, तुलनात्मकव्याकरणम्।

१. भूमिका

भारतीयविद्यापरम्परायां व्याकरणशास्त्रस्य स्थानं सर्वप्रधानं परिगण्यते। व्याकरणं केवलं शब्दानां शुद्धप्रयोगस्य नियामकं नास्ति, अपितु सम्पूर्णभाषाव्यवस्थायाः वैज्ञानिकाधाररूपेण प्रतिष्ठितम्। वेदेषु स्मृतिषु, दर्शनेषु, काव्येषु च यः भाषिकसौष्ठवस्य अनुभवः दृश्यते, तस्य मूलाधारः व्याकरणशास्त्रमेव अस्ति। महर्षिपाणिनिना विरचिता *अष्टाध्यायी* भारतीयव्याकरणपरम्परायाः सर्वोत्कृष्टा वैज्ञानिकरचना मन्यते। अस्याम् अल्पैः सूत्रैः सम्पूर्णसंस्कृतभाषायाः ध्वनिव्यवस्था, शब्दरचना, पदनिर्माणम्, वाक्यविन्यासः, अर्थसम्बन्धः तथा भाषिकनियमाः अत्यन्तं व्यवस्थिततया निरूपिताः। पाणिनीयव्याकरणस्य विशिष्टता तस्य तार्किकता, नियमबद्धता, संक्षिप्तता तथा वैज्ञानिकपद्धत्यां निहिता अस्ति। परवर्तीवैयाकरणैः, विशेषतः पतञ्जलिना, जयादित्य-वामनाभ्यां, भट्टोजिदीक्षितेन च, अस्य व्याकरणस्य विस्तृतव्याख्यानं कृत्वा तस्य सिद्धान्तानां अधिकं स्पष्टीकरणं कृतम्। अतः पाणिनीयव्याकरणं केवलं संस्कृतव्याकरणस्य आधारग्रन्थः न, अपितु विश्वव्याकरणपरम्परायाः अपि गौरवपूर्णः वैज्ञानिकदस्तावेजः इति स्वीक्रियते।

भारतीयव्याकरणस्य विकासक्रमे आचार्यहेमचन्द्रस्य योगदानमपि अत्यन्तमहत्त्वपूर्णम् अस्ति। तेन विरचितं *सिद्धहेमशब्दानुशासनम्* पाणिनीयपरम्परायाः अनुकरणमात्रं न, अपितु तस्य विकासात्मकं तथा व्यवहारोपयोगि स्वरूपमिति मन्यते। हेमचन्द्राचार्यः संस्कृतभाषायाः सह प्राकृतापभ्रंशभाषाणामपि व्याकरणीयसंरचनां समन्वितदृष्ट्या निरूपितवान्। तस्य प्रतिपादनशैली अध्यापनोपयोगिनी, क्रमबद्धा तथा उदाहरणसमन्विता अस्ति। समासविचारे सः पदानामर्थसम्बन्धस्य महत्त्वं प्रतिपादयति, कारकविचारे च क्रियासम्बद्धार्थव्यवस्थां स्पष्टतया निरूपयति। एतेन ज्ञायते यत् हेमचन्द्राचार्यस्य प्रयत्नः केवलं पूर्वाचार्यसिद्धान्तानां पुनरुक्तिः नासीत्, अपितु तेषां व्यवस्थितव्याख्यानं, व्यवहारानुकूलप्रस्तुतीकरणं तथा भाषाशिक्षणस्य सुलभीकरणं च आसीत्। अतः *सिद्धहेमशब्दानुशासनम्* भारतीयव्याकरणपरम्परायाः विकासे एकं महत्त्वपूर्णं सोपानमिति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

समासः तथा कारकसिद्धान्तः भारतीयव्याकरणस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णौ विषयौ स्तः। समासेन भाषायाः लाघवं, अर्थगौरवं, पदसंक्षेपः तथा अभिव्यक्तेः प्रभावशीलता वर्धते, यदा कारकव्यवस्थया वाक्ये पदानां क्रियासम्बद्धार्थसम्बन्धः व्यवस्थितो भवति। एतौ विषयौ न केवलं व्याकरणीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णौ स्तः, अपितु भाषावैज्ञानिकदृष्ट्यापि भाषासंरचनायाः मूलाधारौ मन्येते। पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तयोः तुलनात्मकमध्ययनात् उभयाचार्ययोः भाषादृष्टिः, सिद्धान्तवैशिष्ट्यम्, प्रतिपादनपद्धतिः तथा वैज्ञानिकचिन्तनम् अधिकं स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते। आधुनिकभाषाविज्ञानस्य परिप्रेक्ष्ये अपि एते सिद्धान्ताः अद्यापि प्रासङ्गिकाः सन्ति, विशेषतः भाषासंरचना, अर्थविज्ञानम्,

वाक्यविश्लेषणम् तथा संगणकीयभाषाप्रक्रियायां। अतः प्रस्तुते शोधपत्रे पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तानां तुलनात्मकं भाषावैज्ञानिकं च मूल्याङ्कनं प्रमुखविषयत्वेन स्वीकृतम्।

२. शोधस्य उद्देश्यः

प्रस्तुतशोधस्य मुख्योद्देशः पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तयोः तुलनात्मकं भाषावैज्ञानिकं च मूल्याङ्कनं कर्तुमस्ति। तदर्थं प्रथमं पाणिनीयव्याकरणे समासस्य कारकस्य च सिद्धान्ताः सम्यगवलोक्यन्ते। अनन्तरं हेमचन्द्राचार्यस्य *सिद्धहेमशब्दानुशासने* प्रतिपादिताः तादृशाः सिद्धान्ताः परीक्ष्यन्ते। उभयोराचार्ययोः मतभेदाः, साम्यबिन्दवः, शिक्षणपद्धतिः, भाषिकप्रयोजनं, अर्थव्यवस्था, प्रयोगदृष्टिश्च तुलनात्मकरीत्या विविच्यते। अस्य अध्ययनस्य अपरः उद्देश्यः आधुनिकभाषाविज्ञानस्य दृष्ट्या समासकारकसिद्धान्तयोः वैज्ञानिकमूल्यं निर्धारयितुमस्ति। विशेषतः संरचनावादः, अर्थविज्ञानम्, वाक्यविज्ञानम्, संगणकीयभाषाविज्ञानम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु पाणिनीयहेमचन्द्रीयव्याकरणस्य प्रासङ्गिकता प्रतिपादनीया। एवं च भारतीयव्याकरणपरम्परायाः वैश्विकभाषावैज्ञानिकयोगदानस्य पुनः प्रकाशनमपि अस्य शोधस्य महत्त्वपूर्णोद्देश्यः।

३. शोधपद्धतिः

अस्मिन् शोधे गुणात्मकशोधपद्धतिः स्वीकृता। अध्ययनस्य प्रमुखाधारभूतौ ग्रन्थौ *अष्टाध्यायी* तथा *सिद्धहेमशब्दानुशासनम्* स्तः। एतयोः ग्रन्थयोः समासकारकप्रकरणयोः मूलसूत्राणि, वृत्तयः, भाष्याणि, टीकाग्रन्थाश्च सम्यगध्ययनेन विवेचिताः। तुलनात्मकविश्लेषणपद्धत्या उभयग्रन्थयोः सिद्धान्ताः परस्परं परीक्षिताः। आवश्यकतायां *महाभाष्यम्*, *काशिकावृत्तिः*, *सिद्धान्तकौमुदी*, *परिभाषेन्दुशेखरः* इत्यादीनामपि सहाय्यं गृहीतम्। अध्ययनस्य अन्तिमचरणे आधुनिकभाषाविज्ञानस्य सिद्धान्तानां प्रकाशे समासकारकसिद्धान्तयोः पुनर्मूल्याङ्कनं कृतम्, येन भारतीयव्याकरणस्य अद्यतनप्रासङ्गिकता सुस्पष्टतया प्रतिपादयितुं शक्यते।

४. पाणिनीयव्याकरणे समासकारकसिद्धान्तः

महर्षिपाणिनेः *अष्टाध्यायी* भारतीयव्याकरणपरम्परायाः सर्वाधिकवैज्ञानिकः तथा सूत्रबद्धः ग्रन्थः परिगण्यते। अस्यां समासकारकविचारः केवलं पृथक् व्याकरणीयविषयत्वेन न प्रतिपादितः, अपितु सम्पूर्णभाषासंरचनायाः अविभाज्याङ्गत्वेन निरूपितः। पाणिनिना सूत्रलाघवं, अधिकारव्यवस्था, अनुवृत्तिः, परिभाषाप्रयोगः तथा अपवादव्यवस्था अत्यन्तं व्यवस्थितरूपेण विनियुक्ताः, येन भाषायाः समग्रव्यवस्था संक्षिप्तसूत्रेष्वपि सम्यगभिव्यक्ता जाता। समासस्य मूलाधारः समर्थपदानामर्थसम्बन्धः इति पाणिनीयव्यवस्थायाः प्रमुखः सिद्धान्तः। अनेन स्पष्टं भवति यत् केवलं पदयोः सन्निधिः समासनिर्माणस्य

कारणं न भवति, अपितु तयोः परस्परमर्थसम्बन्धः समासस्य वास्तविकमाधारः अस्ति। पतञ्जलिना *महाभाष्ये* अस्य विषयस्य विस्तृतव्याख्यानं कृतम्, यत्र समर्थस्य स्वरूपं तथा अर्थव्यवस्थायाः आवश्यकता विवृता दृश्यते। जयादित्य-वामनाभ्यां *काशिकावृत्तौ* अपि अस्य सिद्धान्तस्य उदाहरणैः सह सुस्पष्टा व्याख्या प्रदत्ता। अनेन ज्ञायते यत् पाणिनीयव्याकरणे समासः केवलं रूपसंक्षेपस्य उपायः नास्ति, अपितु अर्थव्यवस्थायाः सुव्यवस्थितवैज्ञानिकप्रक्रिया अस्ति।

पाणिनिना समासानां विविधभेदाः अर्थसम्बन्धानुसारं व्यवस्थिताः। तत्पुरुषसमासे उत्तरपदस्य प्रधानता, कर्मधारये विशेषणविशेष्यसम्बन्धः, द्वन्द्वे समुच्चयार्थः, बहुव्रीहौ बाह्यार्थप्रधानता तथा अव्ययीभावे अव्ययप्रधानता स्पष्टतया प्रतिपादिता। प्रत्येकस्य समासस्य स्वरूपं तस्य अर्थसम्बन्धेन एव निर्धारितं भवति। अतोऽस्य व्यवस्था केवलं पदरचनाया न, अपितु अर्थविन्यासस्यापि वैज्ञानिकनिदर्शनम् अस्ति। *अष्टाध्यायी* मध्ये समासप्रकरणस्य विन्यासः अत्यन्तं क्रमबद्धः दृश्यते, यस्य विस्तृतं विवेचनं *काशिकावृत्तौ* तथा *सिद्धान्तकौमुद्याम्* उपलब्धम्। भट्टोजिदीक्षितेन समासानां शिक्षणोपयोगी क्रमः स्वीकृतः, किन्तु तस्य मूलाधारः पाणिनीयसिद्धान्ता एव सन्ति। अनेन सिद्ध्यति यत् पाणिनीयसमाससिद्धान्तः परवर्तीवैयाकरणानां कृते आधारशिलारूपेण प्रतिष्ठितः।

कारकसिद्धान्तः पाणिनीयव्याकरणस्य अन्यतमः वैज्ञानिकः पक्षः अस्ति। महर्षिणा कारकाणि केवलं विभक्तिप्रयोगस्य साधनरूपेण न स्वीकृतानि, अपितु क्रियासम्बद्धानर्थसम्बन्धानां नियामकतत्त्वरूपेण निरूपितानि। कारकव्यवस्थायां कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम् तथा अधिकरणम् इत्येतेषां स्वरूपं क्रियासम्बन्धेन व्याख्यातम्। पतञ्जलिः *महाभाष्ये* प्रतिपादयति यत् कारकस्य वास्तविकः सम्बन्धः क्रियाया सह भवति, विभक्तयः तस्य केवलं भाषिकप्रकाशनस्य साधनानि भवन्ति। *काशिकावृत्तौ* अपि कारकप्रयोगस्य व्यवहारिकव्याख्या अनेकैः दृष्टान्तैः प्रदर्शिता। अनेन स्पष्टं भवति यत् पाणिनीयकारकसिद्धान्तः वाक्यार्थनिर्माणस्य मूलाधारः अस्ति तथा भाषायाः अर्थव्यवस्थां व्यवस्थितां करोति। अतः कारकव्यवस्था संस्कृतव्याकरणस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः आधारभूतः सिद्धान्तः परिगण्यते।

समासकारकयोः परस्परसम्बन्धः पाणिनीयव्यवस्थायां स्पष्टतया परिलक्ष्यते। समासनिर्माणे कारकसम्बन्धानाम् अत्यन्तमहत्त्वपूर्णा भूमिका वर्तते। विशेषतः तत्पुरुषसमासस्य विविधभेदाः कारकसम्बन्धानुसारमेव व्यवस्थिताः। एतेन ज्ञायते यत् समासः तथा कारकव्यवस्था परस्परपूरकौ सिद्धान्तौ स्तः। पाणिनिना भाषायाः पदरचना तथा वाक्यरचना एकस्मिन्नेव वैज्ञानिके ढाँचे व्यवस्थिते निरूपिते, यस्य प्रभावः परवर्तीवैयाकरणेषु स्पष्टतया दृश्यते। समासस्य अर्थव्यवस्था तथा कारकस्य क्रियासम्बन्धः परस्परं समन्वितौ स्तः, अयं समन्वय एव पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकवैशिष्ट्यं

प्रकाशयति। अतः पाणिनीयसमासकारकसिद्धान्तः भारतीयव्याकरणपरम्परायां अद्वितीयस्थानमधिगच्छति तथा परवर्तीव्याकरणपरम्परायाः मूलाधारत्वेन प्रतिष्ठितो दृश्यते।

५. हेमचन्द्रव्याकरणे समासकारकसिद्धान्तः

आचार्यहेमचन्द्रस्य सिद्धहेमशब्दानुशासनम् भारतीयव्याकरणपरम्परायां विशिष्टस्थानमलङ्करोति। अस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं केवलं पाणिनीयपरम्परायाः अनुकरणे नास्ति, अपितु तस्य व्यवहारोपयोगिनि पुनर्विन्यासे निहितम्। हेमचन्द्राचार्यः व्याकरणस्य अध्यापनपक्षं विशेषरूपेण पुरस्करोति। तेन संस्कृतभाषया सह प्राकृतापभ्रंशभाषाणामपि व्यवस्थितं व्याकरणं प्रतिपादितम्। समासप्रकरणे सः विषयस्य क्रमबद्धं, सुगमं, उदाहरणसमन्वितं च विवेचनं करोति। यद्यपि पाणिनीयसिद्धान्ताः मूलाधाररूपेण स्वीकृताः, तथापि प्रतिपादनशैली अधिकं स्पष्टा, शिक्षणोपयोगिनी च दृश्यते। "समर्थानां पदानामेकार्थीभावः समासः" इति प्रतिपादनेन हेमचन्द्राचार्यः समासस्य स्वरूपं सुस्पष्टतया निरूपयति। अत्र अर्थैक्यस्य महत्त्वं विशेषेण प्रकाशयते। एतदेव तत्त्वं पाणिनीयसूत्रेषु निहितमपि हेमचन्द्रेण विस्तरेण व्याख्यातम्। अतः अस्य ग्रन्थे समासः केवलं सूत्ररूपेण न, अपितु अध्येतृबोधगम्यरूपेण प्रतिपादितो दृश्यते।

कारकप्रकरणेऽपि हेमचन्द्राचार्यः पाणिनीयमतमनुसरति, किन्तु व्यवहारोपयोगित्वं विशेषतया स्वीकृतवान्। कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् इत्येतेषां कारकाणां स्वरूपं सः उदाहरणैः सह निरूपयति। अनेन अध्येतुः कृते कारकसिद्धान्तस्य ग्रहणं सुलभं भवति। हेमचन्द्रस्य प्रतिपादनशैली दर्शयति यत् व्याकरणं केवलं सूत्रज्ञानस्य विषयः न, अपितु भाषाप्रयोगस्य मार्गदर्शकशास्त्रमपि अस्ति। तस्मादस्य व्याकरणे सिद्धान्तस्य सह व्यवहारस्य अपि समुचितः समन्वयः दृश्यते। एष एव पक्षः पाणिनीयव्याकरणात् तस्य विशेषतां प्रकाशयति तथा भारतीयव्याकरणपरम्परायां तस्य मौलिकयोगदानं प्रमाणयति।

६. भाषावैज्ञानिकमूल्याङ्कनम्

पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तयोः भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या परीक्षणं कुर्वतः ज्ञायते यत् उभयोरपि चिन्तनस्य मूलाधारः भाषायाः आन्तरिकसंरचनायाः वैज्ञानिकविश्लेषणमेव अस्ति। महर्षिपाणिनिः भाषां नियमबद्धव्यवस्थारूपेण पश्यति, यस्यां प्रत्येकस्य पदस्य, प्रत्ययस्य, विभक्तेः, समासस्य, कारकस्य च निश्चितं कार्यं भवति। एषा व्यवस्था सूत्ररूपेण प्रतिपादिता सति अपि अत्यन्तं व्यवस्थिततर्कसमन्विता दृश्यते। "समर्थः पदविधिः" (अष्टाध्यायी २।१।१) इति सूत्रेण समासनिर्माणस्य यः समर्थ्याधारितः सिद्धान्तः प्रतिपादितः, सः आधुनिकभाषाविज्ञानस्य संरचनात्मकदृष्टेः अत्यन्तं समीपवर्ती भवति। आधुनिकभाषाशास्त्रे यत् पदानां परस्परसंबन्धं विना वाक्यरचनां न स्वीक्रियते, तदेव तत्त्वं

पाणिनिना सहस्राधिकवर्षपूर्वमेव प्रतिपादितम्। तथैव कारकसिद्धान्ते "स्वतन्त्रः कर्ता" (१४१५४), "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (१४१४९) इत्यादिभिः सूत्रैः क्रियाकेन्द्रितः अर्थसम्बन्धः स्थापितः। एषः सिद्धान्तः आधुनिकभाषाविज्ञानस्य अर्थभूमिकाविचारे (Semantic Role Theory) महत्त्वपूर्णतया प्रतिध्वनितो दृश्यते। अतः पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकता केवलं परम्परागतव्याकरणपर्यन्तं सीमिता नास्ति, अपितु अद्यतनभाषावैज्ञानिकचिन्तनेऽपि तस्य सुस्पष्टः प्रभावो दृश्यते।

आचार्यहेमचन्द्रस्य व्याकरणस्य भाषावैज्ञानिकमहत्त्वमपि तदेवाधिकं प्रशस्यते, यतः तेन पाणिनीयसिद्धान्तानां व्यवहारोपयोगित्वं, अध्यापनसुलभता, भाषासमन्वयश्च विशेषरूपेण विकसितः। पाणिनीयव्यवस्था यद्यपि अत्यन्तं सूक्ष्मा, सूत्रप्रधाना, तर्कनिष्ठा च अस्ति, तथापि सामान्याध्येतॄणां कृते सा किञ्चित् क्लिष्टा प्रतिभाति। हेमचन्द्राचार्यः तेषामेव सिद्धान्तानां क्रमबद्धव्याख्यानं, उदाहरणप्रधानप्रतिपादनं, व्यवहारानुकूलव्यवस्थापनं च कृत्वा व्याकरणस्य शिक्षणपक्षं दृढीकृतवान्। समासस्य अर्थैक्यं, कारकस्य क्रियासम्बन्धः, विभक्तीनां प्रयोजनम् इत्यादयः विषयाः तेन सुलभभाषया निरूपिताः। संस्कृतभाषया सह प्राकृतापभ्रंशभाषाणामपि समावेशः तस्य व्यापकभाषावैज्ञानिकदृष्टेः प्रमाणम् अस्ति। एतत् दर्शयति यत् हेमचन्द्राचार्यः भाषां केवलं एकस्य भाषारूपस्य अध्ययनविषयं न मन्यते, अपितु भाषाविकासस्य निरन्तरप्रवाहमिव पश्यति। आधुनिकसमाजभाषाविज्ञानस्य तथा तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य अनेकाः मूलभावाः तस्य चिन्तने अप्रत्यक्षतया दृश्यन्ते। अतः हेमचन्द्रस्य व्याकरणं भारतीयव्याकरणपरम्परायाः विकासात्मकचरणस्य प्रतिनिधिग्रन्थत्वेन स्वीकर्तुं युक्तम्।

तुलनात्मकदृष्ट्या परीक्ष्यमाणे पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः स्पष्टं भवति यत् उभयोरपि लक्ष्यं भाषायाः शुद्धता, संरचनात्मकसुसम्बद्धता, अर्थव्यवस्था च एव। तथापि प्रतिपादनशैली, अध्यापनदृष्टिः, उदाहरणप्रयोगः, विषयविन्यासश्च परस्परं भिन्नौ स्तः। पाणिनीयव्यवस्था मूलतः सिद्धान्तप्रधाना, सूत्रगर्भिता, तर्कसमन्विता च अस्ति; हेमचन्द्रीयव्यवस्था तु व्याख्यानप्रधाना, शिक्षणोपयोगिनी, व्यवहाराभिमुखी च दृश्यते। उभौ दृष्टिकोणौ परस्परविरोधिनौ न, अपितु परस्परपूरकौ स्तः। यदि पाणिनिः भाषायाः वैज्ञानिकसंरचनां निर्माति, तर्हि हेमचन्द्राचार्यः तस्याः संरचनायाः व्यावहारिकप्रयोगमार्गं सुलभतया प्रदर्शयति। अतो भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या उभयव्याकरणयोः संयुक्ताध्ययनमेव भारतीयव्याकरणपरम्परायाः यथार्थस्वरूपं प्रकाशयितुं समर्थम्। एतदेव कारणं यत् अद्यतनसंगणकीयभाषाविज्ञानम्, यन्त्रानुवादः, प्राकृतिकभाषाप्रक्रिया वाक्यविश्लेषणम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु पाणिनीयव्याकरणस्य सिद्धान्ताः पुनः अध्ययनविषयाः भवन्ति, तथा हेमचन्द्रीयव्याख्यानपद्धतिरपि अध्यापनदृष्ट्या समानरूपेण उपयोगिनी सिद्ध्यति।

७. उपसंहारः

प्रस्तुतस्य अध्ययनस्य आधारेण निष्कर्षतया वक्तुं शक्यते यत् पाणिनीयहेमचन्द्रव्याकरणयोः समासकारकसिद्धान्तौ भारतीयव्याकरणपरम्परायाः वैज्ञानिकगौरवस्य मूलाधारौ स्तः। महर्षिपाणिनिना सूत्रलाघवेन, तार्किकसुसम्बद्धतया, अर्थप्रधानदृष्ट्या च भाषासंरचनायाः यत् अद्वितीयं प्रतिपादनं कृतम्, तत् विश्वव्याकरणइतिहासे अनुपमं मन्यते। समासस्य समर्थ्याधारितव्याख्या, कारकस्य क्रियासम्बद्धार्थनिरूपणं, विभक्तिविधानस्य वैज्ञानिकव्यवस्था च तस्य मौलिकप्रतिभायाः प्रमाणानि सन्ति। परवर्तीनां सर्वेषां वैयाकरणानां कृते एषा व्यवस्था आदर्शरूपेण प्रतिष्ठिता अभवत्। आचार्यहेमचन्द्रः तस्यैव परम्परायाः अनुसरणं कृत्वा तस्याः व्यवहारिकं, शिक्षणोपयोगि, भाषासमन्वितं च रूपं विकसितवान्। समासकारकसिद्धान्तयोः तेन कृतं विवेचनं अध्येतृणां कृते अधिकं बोधगम्यं, क्रमबद्धं, उदाहरणसमन्वितं च अस्ति। अतः उभयाचार्यौ भारतीयव्याकरणपरम्परायाः विकासे समानरूपेण महत्त्वपूर्णौ स्तः।

भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या एतयोः सिद्धान्तयोः मूल्याङ्कनात् ज्ञायते यत् भारतीयव्याकरणपरम्परा केवलं प्राचीनविद्येति न मन्तव्या, अपितु आधुनिकभाषाविज्ञानस्यापि प्रेरणास्रोतः अस्ति। संरचनावादः, अर्थविज्ञानम्, वाक्यविज्ञानम्, संगणकीयभाषाप्रक्रिया, कृत्रिमबुद्धिमत्ताया आधारितभाषाविश्लेषणम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु पाणिनीयव्यवस्थायाः प्रभावः अद्यापि अनुभव्यमानः अस्ति। हेमचन्द्राचार्यस्य अध्यापनप्रधानदृष्टिः तथा भाषासमन्वयात्मकव्यवस्था भारतीयव्याकरणस्य व्यावहारिकपक्षं अधिकं सुदृढीकरोति। अतः वर्तमानेऽपि उभयोराचार्ययोः सिद्धान्ताः केवलं ऐतिहासिकमहत्त्वयुक्ताः न, अपितु भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या जीवन्ताः, अनुसन्धानोपयोगिनः, भविष्येऽपि मार्गदर्शकाः च सन्ति। एतदेव प्रस्तुतशोधस्य प्रमुखः निष्कर्षः।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- अग्निहोत्री, र. (२०१६). भारतीयव्याकरणपरम्परा। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- भट्टोजिदीक्षितः। (२०१९). सिद्धान्तकौमुदी। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- भर्तृहरिः। (२०१८). वाक्यपदीयम्। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- बोपदेवः। (२०१७). मुग्धबोधव्याकरणम्। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
- हरदत्तः। (२०१६). पदमञ्जरी। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- हेमचन्द्राचार्यः। (२०१६). सिद्धहेमशब्दानुशासनम्। अहमदाबादः श्रीजैनग्रन्थप्रकाशनम्।
- जयादित्यः, वामनः। (२०१८). काशिकावृत्तिः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- कैयटः। (२०१५). महाभाष्यप्रदीपः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

- कौण्डभट्टः। (२०१९). वैयाकरणभूषणसारः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- नागेशभट्टः। (२०१७). परिभाषेन्दुशेखरः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- नागेशभट्टः। (२०१८). लघुशब्देन्दुशेखरः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- पतञ्जलिः। (२०१५). महाभाष्यम्। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- पाणिनिः। (२०१८). अष्टाध्यायी। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
- पुरुषोत्तमदेवः। (२०१४). भाषावृत्तिः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- वरदराजः। (२०१९). लघुसिद्धान्तकौमुदी। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
- वासुदेवदीक्षितः। (२०१६). बालमनोरमा। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- जिनेन्द्रबुद्धिः। (२०१५). काशिकाविवरणपञ्जिका (न्यासः)। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- भोजराजः। (२०१४). सरस्वतीकण्ठाभरणम्। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- शास्त्री, क. (२०१८). संस्कृतव्याकरणदर्शनम्। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
- शर्मा, र. (२०२०). पाणिनीयव्याकरणस्य भाषावैज्ञानिकाध्ययनम्। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।